

فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام
سال نهم، شماره سی و چهارم، بهار ۱۳۹۸
مقاله پژوهشی، صفحات ۵۱ - ۷۲

مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلیان و فاطمیان در کتاب افتتاح الدعوه قاضی نعمان

فرهاد پروانه^۱
مجتبی گراوند^۲
داریوش نظری^۳
سید علاءالدین شاهرخی^۴

چکیده

اسماعیلیان نخستین، پس از مرگ اسماعیل بن جعفر صادق علیه السلام امامت را بر فرزندش محمد نهادند و از امامیه جدا شدند. این جماعت در سال ۲۹۷ موفق شدند، خلافتی شیعی به نام فاطمیان در مغرب تأسیس کنند. فاطمیان در سال ۳۵۸ مصر را تصرف کردند و موفق شدند دامنه نفوذ دولت شیعی اسماعیلی را تا مغرب، یمن، شام، ایران، عراق و حتی هند بگسترانند و هویت شیعی را ترویج کنند. یکی از راه‌های پی‌بردن به میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی در دولت فاطمی، بررسی محتوایی منابعی است که در آن زمان، توسط نویسندگان یا داعیان اسماعیلی به نگارش درآمده‌است. در این میان، کتاب *افتتاح الدعوه قاضی نعمان* که از منابع اصلی اسماعیلیان است اهمیت زیادی دارد. این کتاب در سال ۳۴۶ تألیف شده و به آغاز دعوت اسماعیلیان در یمن و زمینه‌های استقرار خلافت فاطمی در مغرب پرداخته است. مسئله اصلی پژوهش این است که کتاب *افتتاح الدعوه قاضی نعمان*، به چه میزان بر مؤلفه‌های هویت شیعی

۱. دانشجوی دکترای تاریخ اسلام دانشگاه لرستان. farhad.parvaneh@yahoo.com

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول) Garavand.m@lu.ac.ir

۳. استادیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان. nazari.d@lu.ac.ir

۴. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان. shahrokhi.a@lu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۵/۱۹ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۷/۰۹

اسماعیلیان و فاطمیان مغرب توجه کرده‌است؟ با استفاده از روش تحلیل محتوا، روشن شد که در این کتاب مؤلفه‌هایی مانند امام علی، اهل بیت، امام حسن، امام حسین علیهم‌السلام دارای بیشترین تکرار و مؤلفه‌هایی مانند وصایت، رجعت، اربعین، غدیرخیم، فاطمه الزهرا علیها‌السلام و کلای شیعی، مساجد شیعی و دانشمندان شیعی دارای کمترین تکرار و توجه‌اند.

کلیدواژه‌ها: اسماعیلیان، افتتاح‌الدعوه، فاطمیان مغرب، قاضی نعمان، هویت شیعی.

درآمد

هویت شیعی، دارای مؤلفه‌ها و نمادهای بسیاری است. به منظور بررسی هویت شیعی در یک حکومت یا یک دوره خاص باید مهمترین مؤلفه‌ها و شاخص‌های هویت شیعی را که اکثر اندیشمندان و محققان بر روی آنها اتفاق نظر دارند، مورد بررسی قرار داد. یکی از اصلی‌ترین ابزار و شواهد در این مورد، بررسی محتوای منابع تاریخی یک دوره است. این بررسی نشان خواهد داد که در هر دوره خاص به چه میزان به مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت شیعی، تأکید و توجه شده‌است.

از دولت‌های معروف شیعی که در اواخر قرن سوم هجری بر پایه فقه اسماعیلی تشکیل شد، فاطمیان است. فاطمیان در فاصله سال‌های ۲۹۷ تا ۵۶۷ در شمال آفریقا، ابتدا در مغرب اسلامی به مرکزیت قیروان (۲۹۷ - ۳۶۲) و سپس در مصر به مرکزیت قاهره (۳۵۸ - ۵۶۷) بر سرکار آمدند. سیاست‌های مذهبی این دو مرکز متفاوت بود. سیاست مذهبی فاطمیان مغرب بر شیوه تحمیل عقاید و شعائر دینی اسماعیلیان استوار بود و همین امر موجب تداوم نیافتن حضور سیاسی و معنوی و دینی آنان در مغرب شد. سیاست مذهبی آنان در مصر بر شیوه تسامح و آزادی مذاهب بود (چلونگر، زمینه‌های پیدایش خلافت فاطمیان، ۱). ورود ابو عبدالله شیعی برای تبلیغ مذهب اسماعیلی به مغرب، نقطه عطفی در امر دعوت در دوره پنهانیش بود. وی که از سوی ابن حوشب در یمن مأمور دعوت در مغرب شده بود (قاضی نعمان، ۶۰)، از سال ۲۸۰ فعالیت تبلیغی خود را به عنوان داعی در ایکجان، واقع در منطقه کوهستانی سطیف و در میان بربرهای کتنامه آغاز کرد (قاضی نعمان، ۷۳). دلایلی که موجب شد ابو عبدالله شیعی این منطقه را برای فعالیت خود انتخاب کند علاوه بر تمایلات شیعی بربرهای کتنامه، عدم تسلط کامل و مؤثر اغلیبان بر این منطقه به علت کوهستانی بودن آن بود

(قاضی نعمان، ۶۵). سیاست تبلیغی اسماعیلیان در مغرب در این مرحله در دو سطح مختلف صورت می‌گرفت: یکی سطح عمومی که هدف آن آشنایی کلی مخاطبان با تشیع و امامان اسماعیلی بود. ذکر فضائل علی بن ابی طالب علیه السلام و حقانیت اهل بیت علیهم السلام و در نهایت دعوت به اطاعت از امام حاضر و بشارت به ظهور او به عنوان مهدی و منجی، محورهای اصلی فعالیت‌های تبلیغی ابوعبدالله شیعی در شمال آفریقا بود. همچنین بشارت داده می‌شد که با ظهور مهدی و قرار گرفتن بر مسند حاکمیت، عدالت برقرار خواهد شد و ظلم و ستم از میان خواهد رفت (قاضی نعمان، ۸۱). در سطح دیگر تعلیم عقاید اسماعیلی به گونه‌ای تخصصی و خاص برای بخشی از علاقمندان و گروندگان به این مذهب بود. تعالیم ارائه شده در این مرحله، بعدها به باطن شریعت یا عقاید اسماعیلی مشهور شد (قاضی نعمان، ۷۳).

ابوعبدالله شیعی به خطیبان جوامع در رقاده و قیروان فرمان داد در خطبه‌های نماز بر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، خاندان ایشان، امیرالمؤمنین علی، امام حسن، امام حسین علیهما السلام و فاطمه الزهرا علیها السلام صلوات فرستاده شود. عبارت «حَى عَلِي خَيْرِ الْعَمَلِ» به اذان اضافه و عبارت «الصَّلَاةُ خَيْرٌ مِنَ النَّوْمِ» از اذان صبح حذف شود (قاضی نعمان، ۲۱۷). جلساتی برای بحث و مناظره با حضور علمای مالکی در قیروان تشکیل می‌داد و ضمن تلاش برای برتری دادن مذهب اسماعیلی بر مذهب تسنن از تحمیل اجباری عقاید خویش نیز خودداری می‌کرد (ابن هیثم، ۶۹).

در دوران عبیدالله مهدی (۲۹۷ - ۳۲۲) به عنوان اولین امام اسماعیلی که بر مسند خلافت نشست، سیاست مذهبی مبتنی بر سخت‌گیری و عدم تسامح اتخاذ شد. او اشاعه مذهب اسماعیلی در قلمرو خود را سرلوحه سیاست مذهبی‌اش قرار داد. بر همین اساس از بدو ورود به رقاده، از منابر برای این مهم استفاده کرد. دقت در دستورالعمل فرستاده شده برای خطبای رقاده و قیروان و تأکید بر اینکه پس از صلوات بر پیامبر و اهل بیت بر عبیدالله مهدی سلام و درود فرستاده شود و از وی به عنوان حافظ دین و از دشمنان وی به عنوان «مارقین» یاد گردد، نشان می‌دهد که این اقدام برای آماده کردن ذهن مردم برای مشروعیت قائل شدن برای حاکم/ امام اسماعیلی‌شان بوده است (قاضی نعمان، ۲۵۰).

در واقع فاطمیان در این زمان به این نکته پی برده بودند که برای ترویج مذهب اسماعیلی در میان مغربیان، نیازمند آنند که به عقاید خود ابعاد فقهی ببخشند و با تدوین و تکوین فقه خاص مذهب اسماعیلی و به کارگیری آن در اداره امور از یک سو و ترویج این فقه در میان مردم و جایگزین کردن آن به جای فقه تسنن (مالکی) از سوی دیگر، امکان اشاعه اعتقادات اسماعیلی را فراهم آورند. اگر چه دستگاه دعوت به طور کلی در این دوره برای تحقق این امور تلاش می کرد، اما بیشترین تلاش‌ها در این جهت از سوی قاضی نعمان (متوفای ۳۶۳)، فقیه برجسته فاطمیان صورت گرفت که می توان وی را به عنوان نمونه‌ای از موفقیت دعوت فاطمی در گروانیدن سنی‌های محلی به عقاید اسماعیلی به شمار آورد (ابن خلکان، ۱۵/۵).

پژوهش حاضر، تنها به بررسی میزان توجه و تکرار مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلی و فاطمیان مغرب در کتاب *افتتاح‌الدعوه* قاضی نعمان می‌پردازد. تا نشان دهد قاضی نعمان به عنوان داعی معروف اسماعیلی تا چه اندازه در محتوای کتاب خود به مؤلفه‌های مهم فقه اسماعیلی در مغرب، توجه کرده‌است.

این پژوهش بر این فرض استوار است که قاضی نعمان در کتاب *افتتاح‌الدعوه*، شروع دعوت اسماعیلیان و استقرار خلافت فاطمیان در مغرب را به تصویر کشیده و به میزان زیادی مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلی را مورد توجه و تأکید قرار داده است. این پژوهش، با بررسی میزان توجه و بازتاب مؤلفه‌های هویت شیعه اسماعیلی و فاطمیان مغرب در محتوای کتاب *افتتاح‌الدعوه* قاضی نعمان مشخص کرده‌است قاضی نعمان به چه میزان مفاهیم و مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلی را در این کتاب، که آغاز دعوت اسماعیلیان در یمن تا ظهور دولت فاطمیان در قیروان را در برمی‌گیرد، مورد تأکید و بازتاب قرار داده است. همچنین در این بررسی نشان داد شد که در زمان نگارش کتاب، کدام یک از مؤلفه‌های هویت شیعه اسماعیلی بیشتر و یا کمتر مورد توجه بوده‌است.

پیشینه پژوهش

مؤسسات علمی و افراد بسیاری در سال‌های اخیر، به بررسی هویت شیعی، اسماعیلیان، مذهب اسماعیلی، قاضی نعمان، فاطمیان مغرب و مصر پرداخته‌اند. هیچ کدام از این پژوهش‌ها، میزان توجه و تکرار مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلیان و

فاطمیان مغرب را در محتوای کتاب *افتتاح الدعوه* مورد بررسی قرار نداده‌اند. همچنین این پژوهش‌ها بیشتر به صورت کیفی انجام شده در حالی که مقاله پیش‌رو به صورت کمی (آماري) و در قالب تحلیل محتوا انجام شده است.

مفهوم‌شناسی و چارچوب نظری تحقیق

۱- معنای لغوی هویت

در فرهنگ معین چهار معنا برای هویت ذکر شده است: ۱- ذات باری تعالی ۲- هستی، وجود ۳- آنچه موجب شناسایی شخص باشد ۴- حقیقت چیزی (معین، ۵۲۲۸). در فرهنگ ابجدی هویت یعنی آنچه نشانه و شخصیت چیزی یا کسی را معرفی می‌کند (فرهنگ ابجدی، ۱۳۱۲). در فرهنگ الطائی هویت یا «الهویه» کلمه‌ای عربی است، این کلمه از هو یعنی او، که ضمیر غایب مفرد مذکر است، می‌آید (الطائی، ۳۳). در فرهنگ انگلیسی آکسفورد واژه هویت یا Identity ریشه در زبان لاتین دارد و از ریشه Iden یعنی مشابه و یکسان سرچشمه می‌گیرد. جنکینز^۱ می‌نویسد: واژه Identity از واژه Identitas مشتق شده است و در معنای متناقض به کار می‌رود: ۱- همسانی و یکنواختی مطلق ۲- تمایز که در برگیرنده ثبات یا دوام در طول زمان است (جنکینز، ۵).

۲- معنای اصطلاحی هویت

گسترده‌گی معانی واژه هویت نتیجه توسعه دامنه علوم جدید و گسترش حوزه‌های آنها در سال‌های اخیر است. ایجاد مکاتب مختلف در حوزه علوم انسانی باعث شده که معانی متفاوت و در عین حال متعددی از این اصطلاح به وجود آید. در علوم اجتماعی، علوم سیاسی، روان‌شناسی، تاریخ، جغرافیا، اقتصاد، منطق، عرفان و فلسفه به تعریف و توضیح مفهوم هویت پرداخته‌اند و دانشمندان این شاخه‌ها مفهوم هویت را از منظر تخصصی خود مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. در هر یک از این رشته‌های علمی، با توجه به خاستگاه، موضوع، اهداف، سطح تحلیل و ابزار تحقیق و پژوهش، به تعریف

هویت پرداخته‌اند. از دیدگاه جامعه‌شناسان، احساس هویت در میان انسان‌ها، از طریق تعامل فرد و جامعه شکل می‌گیرد و بستر حضور فرد در جامعه، تعیین‌کننده هویت انسان‌هاست. علم جامعه‌شناسی، مسئله هویت را از دیدگاه‌های مختلف بررسی می‌کند. گودرزی در کتاب *جامعه‌شناسی هویت در ایران* در تعریف هویت می‌گوید: «هویت آن بنیاد و اساسی است، که فرد خود را در آن می‌یابد و می‌شناسد و خود را با آن تعریف می‌کند و از دیگران متمایز می‌سازد و به آن احساس تعلق دارد» (گودرزی، ۷). پیتر برک، «هویت را مجموعه‌ای از معانی می‌داند که درک‌ها، احساسات و انتظاراتی را بازنمایی می‌کند که از سوی شخص، به صورت دارنده موقعیتی اجتماعی به کار برده می‌شود» (شعبانی، ۱۴۷). ترنر^۱ با متمایز کردن هویت اجتماعی از هویت شخصی، آن را به صورت رفتار گروهی طرح کرده‌است. از نظر او هویت اجتماعی به صورت آگاهی فرد از تعلق داشتن به یک گروه اجتماعی معین و ارزش و اهمیت عاطفی این عضویت برای فرد مفهوم‌سازی شده‌است (همان). روانشناسان «هویت» را امری شخصی و فردی دانسته‌اند و بر ویژگی‌های شخصیتی و احساس فرد تأکید دارند و احساس تمایز، تداوم و استقلال را موضوعی شخصی و محصول تجربه انفرادی قلمداد می‌کنند (گل محمدی، ۱۴). جغرافی‌دانان، تفاوت‌های هویتی را متأثر از طبیعت و ماهیت هر اقلیم و حوزه جغرافیایی و هویت را با مصادیقی چون مکان، سرزمین و فضاهای جغرافیایی ارزیابی می‌کنند. اقتصاددانان هویت انسان‌ها و گروه‌های اجتماعی را با شاخص‌هایی مانند، سطح درآمد سرانه، نسبت افراد با ابزار و وسایل تولید و رشد اقتصادی می‌سنجند.

۳- تقسیم‌بندی هویت

مهم‌ترین تقسیم‌بندی برای هویت، تقسیم آن به گروه ۱ شامل: الف: هویت ملی ب: هویت دینی و گروه ۲ شامل: الف: هویت فردی ب: هویت جمعی است (خسروانیان، ۴۲).

هویت دینی (مذهبی)

با وجود شدت یافتن فرآیند توسعه و نوسازی، مذهب در تمام ابعاد خود همچنان

منبعی برای هویت و معنابخشی در جهان متجدد و آشفته به شمار می‌رود. برخورداری از دین و تعالیم مذهبی مشترک، پایبندی و وفاداری به آن، اعتقاد و تمایل به مناسک و آیین‌های مذهبی فراگیر در فرآیند شکل‌دهی هویت ملی نیز بسیار مهم است. مذهب، علاوه بر این که از لحاظ کارکردی عامل مهمی در روابط اجتماعی به حساب می‌آید، موجب دلگرمی، سرزندگی و نشاط و اشتیاق عمومی نیز می‌شود. افزون بر این، در بسیاری از مواقع، مذاهب در مفهوم جامعه‌شناسی، با تأکید بر بعد عینی و خارجی آن، با سایر مضامین ملی از جمله دولت، تاریخ و میراث فرهنگی درآمیخته است (حاجیانی، ۲۰۳).

مذهب از گذشته تاکنون عامل به وجود آورنده هویت مشخص برای معتقدان خود و تمایز میان آنها بوده که اعتقادی به آن نداشته‌اند. گاهی هویت انسان‌ها با مذهب و دین آنها شناخته می‌شد. «یهودی» و «مسلمان» بودن، هویت فرهنگی انسان‌های مختلف را به نمایش می‌گذارد. به این ترتیب دین و مذهب کارکردهای اجتماعی مختلفی از قبیل «اجتماعی کردن اعضای جامعه»، «کاهش کشمکش»، «تحکیم ارزش‌های مشترک»، «یکپارچه‌سازی جامعه و حفظ ثبات اجتماعی»، «تنظیم منابع» و «تقویت نظارت اجتماعی» را بر عهده دارد (اشرفی، ۹).

هویت شیعی

شیعه در لغت به معنای یاران و پیروان است. در اصطلاح فقیهان و متکلمان، بر پیروان علی علیه السلام و فرزندان او اطلاق می‌شود (ابن خلدون، ۳۷۶). شیعیان، کسانی‌اند که علی علیه السلام را به صورت ویژه همراهی کردند و به امامت و خلافت او به استناد نص و وصیت، خواه روشن و آشکار و خواه پنهان و پوشیده، گرایش پیدا کردند و معتقدند امامت از فرزندان او بیرون نمی‌رود و اگر بیرون رود یا به ستم از سوی دیگران و یا به تقیه از سوی امام است (شهرستانی، ۱/ ۱۴۶).

شیعه اسماعیلیه

اسماعیلیه بعد از امامیه از بزرگترین فرق شیعه است که از اختلاف مذهبی - کلامی سال ۱۴۸ بعد از وفات امام جعفر صادق علیه السلام، نشأت گرفته است (شیخ مفید، ۵۵۴). فرقه اسماعیلیه منسوب به اسماعیل فرزند امام جعفر صادق علیه السلام است (شهرستانی، ۱/ ۲۷۴).

از چگونگی ظهور و تاریخ شکل‌گیری این فرقه تا هنگام تأسیس خلافت فاطمی در ۲۹۷ اطلاع روشنی در دست نیست چه اسماعیلیان برای حفظ جان و گسترش اهداف تبلیغی، دعوت خود را کتمان می‌کردند. با این‌حال آغاز تاریخ اسماعیلیه به عنوان نهضت مستقل به مشاخره و اختلاف بر سر جانشینی امام جعفر صادق علیه السلام بعد از فوت ایشان در سال ۱۴۸ برمی‌گردد (دفتری، مختصری در تاریخ اسماعیلیه، ۱۱۲). شش فرقه در اثر این اختلاف شکل گرفته بود. از این میان دو فرقه موسویه و اسماعیلیه در روند تحولات سیاسی و اجتماعی نقش چشمگیری داشتند (نوبختی، ۱۰۲). تاریخ شکل‌گیری مذهب اسماعیلی با مسأله جانشینی امام صادق علیه السلام آغاز شد. اسماعیلیان معتقدند که آن حضرت نص امامت را بر اسماعیل قرار داد و او را به عنوان جانشین خود برگزید. تاریخ فرقه اسماعیلیه را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: ۱- دوره ستر، از وفات امام صادق علیه السلام تا قیام فاطمیان در شمال آفریقا، ۲- دوره ظهور، از زمان تأسیس دولت فاطمی در ۲۱۷ تا اختفا طیب بن امر در ۵۲۶، ۳- از امامت طیب تا امروز که بهره‌ای‌های یمن و هند تابع این شاخه‌اند (ناصری طاهری، ۳۱).

اسماعیلیه که فعالیت سازماندهی شده آن بر اساس شبکه‌ای از داعیان فعال در سراسر جهان اسلام بنا شده بود (همان) بر این باورند که هر پیامبری یک وصی داشت که پس از مرگش جانشین او می‌شد، وی را خدا برمی‌گزید همچنان که خداوند، علی علیه السلام را وصی محمد صلی الله علیه و آله و سلم برگزید (فرمانیان، ۷۱). آنان مدعی بودند که رهبری جامعه پس از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم تنها حق علی بن ابی طالب علیه السلام و سپس فرزندان و نوادگان او از فاطمه زهرا علیها السلام است که در نسل فرزند کوچکش امام حسین علیه السلام استمرار می‌یابد و سلسله امامان به مهدی منتهی می‌شود که برپایی عدالت جهانی به دست او محقق خواهد شد (ناصری طاهری، ۳۲). «نظریه امامت» اساس اندیشه سیاسی اسماعیلیه و از اصول دین آن به شمار می‌رود (همان، ۴۹).

در پژوهش پیش رو، تمامی مفاهیم، ارزش‌ها، باورها و مؤلفه‌های که بار معنایی هویت شیعه اسماعیلیه را به ذهن متبادر می‌سازند و اکثر اندیشمندان بر روی آنها اتفاق نظر دارند، به عنوان هویت شیعی اسماعیلی در نظر گرفته شده‌است.

مؤلفه‌های هویت شیعی

به‌طور کلی مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلی، که بیشتر اندیشمندان و محققان روی آن اتفاق نظر دارند عبارتند از: (جدول ۱)

مهمترین مؤلفه‌ها	شاخص‌ها	
امامت	شاخص اول: اصول و مفاهیم بنیادی و اصلی شیعی	
ولایت		
مهدویت		
وصایت		
رجعت		
غیبت		
امر به معروف و نهی از منکر		
انتظار - حج - جهاد		
امام علی <small>علیه السلام</small>		شاخص دوم: امامان شیعی
امام حسن <small>علیه السلام</small>		
امام حسین <small>علیه السلام</small>		
امام سجاد <small>علیه السلام</small>		
امام باقر <small>علیه السلام</small>		
امام صادق <small>علیه السلام</small>		
مهدی موعود اسماعیلیان	شاخص سوم: مظاهر، مناسک، مناسبت‌های شیعی	
محرم		
تاسوعا و عاشورا		
اربعین		
غدیر خم		
عید قربان		
ولادت ائمه تا امام صادق <small>علیه السلام</small>	شاخص چهارم: اماکن شیعی	
شهادت و رحلت ائمه تا امام صادق <small>علیه السلام</small>		
مقبره و بارگاه‌های امامان شیعی		
مدارس شیعی اسماعیلی		
کتابخانه‌ها و کتاب‌های مهم شیعی		
مساجد شیعی اسماعیلی		
امام‌زاده‌ها اسماعیلی	شاخص پنجم: مفاخر، شخصیت‌ها، گروه‌های شیعی	
شهرهای شیعی		
فاطمه الزهرا <small>علیها السلام</small>		
ال عبا		
سادات علوی		
اهل بیت	شیعان نخستین	
شیعیان نخستین		

مهمترین مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
دانشمندان شیعی اسماعیلی	شاخص پنجم: مفاخر، شخصیت‌ها، گروه‌های شیعی
محدثان شیعی اسماعیلی	
رجال شیعی اسماعیلی	
قیام‌های شیعی اسماعیلی	
فرق شیعی اسماعیلی	شاخص ششم: دیگر نمادها و مظاهر مشهور شیعی
سکه‌های شیعی	
اذان شیعی	
پرچم شیعیان	
شعائر شیعیان	
احادیث شیعیان	
مکاتب شیعی	
نهج البلاغه	
صحیفه سجادیه	

افتتاح الدعوه

افتتاح الدعوه، تألیف نعمان بن محمد تمیمی مغربی، معروف به قاضی نعمان (متوفای ۳۶۳)، به زبان عربی است. نزدیکی زمان مؤلف به زمان دعوت فاطمیان و اهمیت رساله، موجب شده که *افتتاح الدعوه* منبع تمام نوشته‌های بعدی مورخان اسماعیلی و غیر اسماعیلی واقع شود. از میان منابع تاریخی اسماعیلی، تألیفات قاضی نعمان (متوفای ۳۶۳) نویسنده، داعی و قاضی القضاة دولت فاطمیان که در مقامات مختلف به خدمت چهار خلیفه نخستین فاطمی پرداخته، از اهمیت بسیاری برخوردار است. مهم‌ترین تألیف تاریخ نگارانه قاضی نعمان رساله *افتتاح الدعوه* است. این کتاب اولاً زمینه‌های استقرار خلافت فاطمی را ثبت کرده است. ثانیاً این کتاب صرفاً به مسائل مربوط به تشکیل خلافت فاطمیان مغرب پرداخته است، بدون آن‌که به حوادث تاریخی معاصر آن که ارتباطی با دعوت و تشکیل خلافت فاطمیان نداشته، پردازد. ثالثاً قاضی نعمان در خدمت فاطمیان و قاضی القضاة آنها بوده است، بدین‌رو امکان دسترسی به اطلاعات تاریخی آنان را داشته و خود در اکثر این حوادث حضور داشته است. این کتاب منبع آثار پس از خود بوده است. اکثر مطالب ابن اثیر در *الکامل فی التاریخ* در مورد دعوت فاطمیان در مغرب، برگرفته از *افتتاح الدعوه* است. فصل مربوط به دولت عبیدیان در *تاریخ ابن خلدون* نیز خلاصه‌ای از مطالب قاضی نعمان است. مقریزی در *تعاضد الحنفاء* در قسمت‌هایی عین عبارت و در بعضی موارد خلاصه‌ای از متن *افتتاح*

الدعوه را آورده است.

قاضی نعمان در این کتاب از مطالب مورد وثوق سخن می‌گوید و از نوشتن مطالب اسطوره‌ای و اختلافی و تکراری پرهیز می‌کند. او بر اسناد تکیه می‌کند. از تأثیر دعوت ابو عبدالله شیعی بر وضع سیاسی - اجتماعی بربرهای کتامة، اطلاعات دقیقی می‌دهد (چلونگر، درآمدی بر تاریخ نگاری فاطمیان، ۲۸). کتاب با ذکر دعوت حسن بن فرح بن حوشب مشهور به «منصور یمن»، از ائمه فاطمی و ملقب به «مهدی» آغاز می‌شود. نویسنده، این بخش را با ذکر بیتی از یک شاعر نامعلوم و نیز احادیثی درباره منصور آغاز کرده، سپس احوال فتوحات و اتفاقات عصر فاطمی را تا زمان تألیف کتاب ذکر کرده است. فرحات الدشراوی در مقدمه افتتاح الدعوه می‌نویسد: «برایم روشن است که افتتاح مهم‌ترین و اصلی‌ترین منبع برای شناخت وضعیت فاطمیان در مغرب است، کلید فهم مجهولات تاریخی فاطمیان در سرزمین ما و روشن‌گر حقیقت دعوت آنان و نمایانگر نور تمدنی است که در عهد آنان جلوه‌گر شده است»؛ «افتتاح نصّ اصلی روایت تاریخ مربوط به پیدایش دعوت فاطمیان در مغرب است، یعنی مآخذ عمده‌ای که، دیگر نقل‌های مربوط به قرون چهارگانه پنجم، ششم، هفتم و هشتم هجری از آن نشأت گرفته‌اند» (آراسته، ۵۶).

فرهاد دفتری در مورد افتتاح الدعوه می‌نویسد: «این کتاب که تألیف آن در ۳۴۶ به پایان رسیده، تاریخچه اوضاع و احوالی را که زمینه‌ساز استقرار خلافت فاطمی بوده است، در بردارد و منبع عمده تمام نوشته‌های اسماعیلی (و بعضی از نوشته‌های غیر اسماعیلی) درباره این موضوع است» (دفتری، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ۱۱۰). افتتاح الدعوه مورد مطالعه در این پژوهش، شامل یک جلد به زبان عربی است که توسط فرحات الدشراوی جمع‌آوری شده است. کتاب در ۳۷۷ صفحه و چهار فصل، توسط انتشارات مؤسسه الأعلمی للمطبوعات در سال ۱۹۷۰م در بیروت منتشر شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، «تحلیل محتوا» است. در روش تحلیل محتوا پژوهشگر می‌کوشد، از طریق مصاحبه یا مطالعه پیامی مکتوب یا شفاهی به داده‌هایی

دست یابد تا به کمک آنها به بررسی فرضیه‌های تحقیق خود پردازد. این روش عمدتاً در دو قالب کمی و کیفی شکل می‌گیرد. در پژوهش حاضر و به اقتضای مطلب سعی شده‌است که بیشتر از روش «تحلیل محتوای کمی» و در موارد ضروری از روش «تحلیل محتوای مضمونی» یا «کیفی مورس دوورژه» استفاده شود. تحلیل محتوا، فرآیند نظام‌مند شناسایی، طبقه‌بندی، تفسیر، استنباط و استخراج پیام‌ها، نمادها، آثار و مفاهیم پیدا و پنهان در متون نوشتاری، رسانه‌ها و سایر مجموعه‌های مورد بررسی، براساس روش‌های پژوهش کمی و کیفی است (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۵). معمولاً تحلیل محتوا در سه مرحله اجرا می‌شود: ۱- مرحله قبل از تحلیل (آماده‌سازی و سازمان‌دهی)، ۲- بررسی مواد (پیام)، ۳- پردازش نتایج (ساروخانی، ۱۳۸۰: ۱۳۳). از نظر نحوه گردآوری داده‌ها (یا طرح تحقیق)، تحقیق توصیفی (یا غیر آزمایشی) و پیمایشی است.

با توجه به این نکات، پژوهش حاضر به ترتیب زیر اجرا شد:

مرحله اول: جمع‌آوری اسناد، آماده‌سازی و سازمان‌دهی

۱- توجه به هدف‌ها و سوال‌های تحقیق

در این مرحله ابتدا با در نظر گرفتن «هدف کلی» یعنی بررسی و مشخص کردن میزان توجه و بازتاب مؤلفه‌های هویت شیعه اسماعیلیه و فاطمیان مغرب در محتوای کتاب *افتتاح‌الدعوه* قاضی نعمان، به سوال اصلی تحقیق پاسخ داده می‌شود. اینکه در محتوای کتاب *افتتاح‌الدعوه* قاضی نعمان، به چه میزان به مؤلفه‌های هویت شیعه اسماعیلیان و فاطمیان مغرب توجه و تأکید شده‌است؟ برای پاسخ دقیق به این سوال کلی، چند سوال جزئی نیز مطرح شد و تلاش شده‌است فرضیه پژوهش براساس آنها مورد آزمون قرار گیرد.

۲- جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری پژوهش حاضر را منابع اصلی تاریخی دوره اسماعیلیان و اوایل حکومت فاطمیان در افریقه تشکیل می‌دهد. از اصلی‌ترین منابع آن دوره، کتاب *افتتاح‌الدعوه* قاضی نعمان است. به این ترتیب، از حجم کلی جامعه مورد مطالعه (منابع اصلی تاریخی دوران اسماعیلیان و اوایل فاطمیان مغرب)، کتاب *افتتاح‌الدعوه*

قاضی نعمان، به عنوان نمونه انتخاب شد، زیرا قاضی نعمان معروف‌ترین نویسنده اسماعیلی دوران فاطمیان است. او خود شاهد حوادث مربوط به دعوت اسماعیلیان و تشکیل فاطمیان در مغرب بود.

۳- کدگذاری و جمع‌آوری داده‌ها

در پژوهش حاضر، مهم‌ترین مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعی اسماعیلی در جدولی ترسیم شد (جدول شماره ۲). روش گردآوری داده‌ها، از متن جامعه نمونه، به این صورت بود که محقق، با استقرای تمام آن دسته از عبارات، گزاره‌ها، مفاهیم، مؤلفه‌ها و نمادهایی که از سوی اغلب مؤلفان، به عنوان ویژگی بارز و مهم هویت شیعی (شیعی اسماعیلی)، مورد قبول واقع شده یا دارای بار معنایی در معرفی واژه هویت شیعی اسماعیلی بودند را انتخاب کرد. آنگاه فراوانی پیام‌ها، بر حسب مقوله‌های ذکر شده و به تناسب منابع اصلی انتخاب شده در محدوده زمانی این پژوهش (آغاز دعوت اسماعیلیان و شکل‌گیری فاطمیان در یمن) شمارش شدند.

- مرحله دوم: بررسی مواد پیام

بررسی مواد پیام این پژوهش، شامل موارد زیر است:

۱- کنترل صحت داده‌ها

برای بررسی صحت داده‌ها در جامعه آماری مورد بررسی، داده‌ها دو بار شمارش شد و در مواردی که پس از دو بار شمارش، باز هم اختلافی مشاهده شد، شمارش تکرار می‌شد.

۲- روایی (اعتبار) و پایایی تحقیق

تحقیقی باید روایی داشته باشد به این معنی که «اگر آزمایشی را چندین بار تکرار کنیم یا تجزیه و تحلیل را به دفعات انجام دهیم، در همه موارد نتایج یکسان باشد» (ساروخانی، ۱۳۹). اگر به روش تحلیل محتوا، به عنوان روشی علمی بنگریم، باید جنبه عینیت در آن، به طور دقیق رعایت شود تا بتوان به یافته‌های تحقیق اعتماد داشت. بر این اساس، چنان که ذکر شد، جدول‌های آماری، پس از دوبار شمارش تکمیل شدند و در صورت وجود اختلاف در یافته‌ها، برای بار سوم مفاهیم مورد نظر، مورد بررسی و

سنجش قرار گرفتند.

۳- تکنیک‌های آماری مورد استفاده

در پژوهش حاضر، از تکنیک‌های آمار توصیفی استفاده شده است.

- مرحله سوم: پردازش نتایج (تجزیه و تحلیل داده‌ها، نتیجه نهایی)

به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، ابتدا جدول‌های مربوط به کتاب مورد نظر تکمیل شد، آنگاه همه مؤلفه‌ها شمارش شدند. در مرحله بعد، نتایج جدول‌ها با یکدیگر مقایسه شد در نهایت، مقایسه‌ای میان نتایج جدول‌های مربوط به کتاب *افتتاح الدعوه قاضی نعمان* عمل آمد. پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها سعی شد، اطلاعات بر اساس سوال‌های تحقیق مورد ارزیابی قرار گیرد تا پاسخ نهایی به آنها داده شود.

شاخص‌های تحقیق

مهم‌ترین شاخص‌ها و نمادهایی که برای بررسی هویت شیعی اسماعیلی در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفته، عبارت است از:

۱- شاخص اول: اصول و مفاهیم بنیادی و اصلی شیعی، مؤلفه‌هایی مانند امامت، ولایت، مهدویت، وصایت، رجعت، غیبت، امر به معروف و نهی از منکر، جهاد و حج مشخص شدند.

۲- شاخص دوم: امامان شیعی مؤلفه‌هایی مانند حضرت علی، امام حسن، امام حسین، امام سجاد، امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام تعیین شدند.

۳- شاخص سوم: مظاهر، مناسک و مناسبت‌های شیعی، مؤلفه‌هایی مانند محرم، مساجد، تاسوعا و عاشورا، اربعین، غدیر خم، عید قربان، زیارت قبور ائمه، ولادت‌ها، رحلت و شهادت‌های ائمه مشخص شدند.

۴- شاخص چهارم: اماکن مهم شیعی، مؤلفه‌هایی مانند مقبره و بارگاه‌های شیعی، مدارس شیعی، کتابخانه‌های شیعی، مساجد شیعی و شهرهای شیعی تعیین شدند.

۵- شاخص پنجم: مفاخر، شخصیت‌ها و گروه‌های شیعی، مؤلفه‌هایی مانند فاطمه الزهرا علیها‌السلام، آل عبا و اهل بیت، شاعران شیعی، رجال شیعی، محدثان شیعی و فرق شیعی اسماعیلی مشخص شدند.

۶- شاخص ششم: نمادها و مظاهر مهم شیعی، مؤلفه‌هایی مانند سکه‌های شیعی اسماعیلی، پرچم شیعی اسماعیلی، اذان شیعی اسماعیلی، شعائر شیعی، احادیث شیعی، نهج البلاغه صحیفه سجادیه تعیین شدند.

راه‌های دسترسی به مؤلفه‌ها

برای دسترسی به مؤلفه‌ها و نمادهایی تعیین شده، شمارش دقیق گزاره‌ها و کلمات، از طریق بررسی دقیق متن کتب، در محدوده زمانی پژوهش حاضر و ثبت آنها در جدول‌های مورد نظر انجام شد. با توجه به تنوع مقوله‌ها و مؤلفه‌های پژوهش و متفاوت بودن نوع آنها با یکدیگر، «واحد ثبت» مقوله‌ها نیز تا حدودی با هم متفاوت است. اگرچه واحدهای ثبت تحقیق، بیشتر ترکیبات وصفی و اضافی است. واحد ثبت در واقع همان کلمه، صفات، اسامی، جمله‌ها، عنوان‌ها، صفحه‌ها، پاراگراف و مضمون‌هایی است که از متن انتخاب می‌شود و در ذیل مقوله‌ها جای می‌گیرد. در پژوهش حاضر، در بیشتر موارد، واحد شمارش، همان واحد ثبت است. به این صورت که واحدهای ثبت بر اساس فراوانی آنها شمارش شده‌اند.

یافته‌های پژوهش (فراوانی و درصد مؤلفه‌ها در کتاب مورد نظر)

جدول شماره ۲ فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم و نمادهای هویت شیعه اسماعیلی در کتاب افتتاح‌الدعوه قاضی‌نعمان

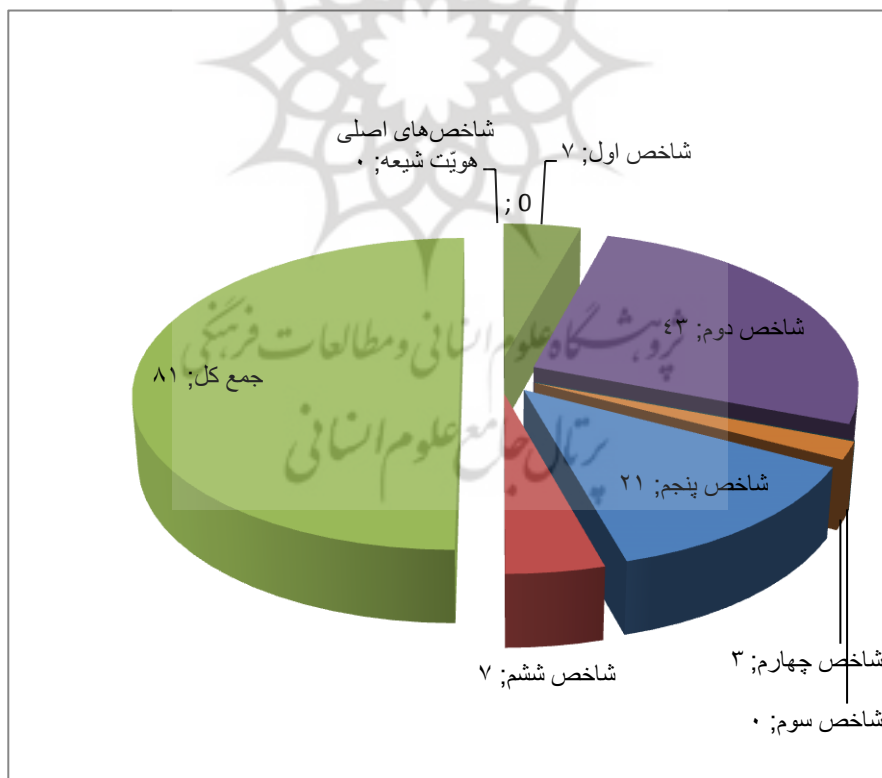
شاخص‌ها	مهمترین مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد
شاخص اول: اصول و مفاهیم بنیادی و اصلی شیعی	امامت	۰	۰
	ولایت	۰	۰
	مهدویت	۰	۰
	وصایت	۰	۰
	رجعت	۰	۰
	غیبت	۲	۲/۴۷
شاخص دوم: امامان شیعی	امریه معروف و نهی از منکر	۲	۲/۴۷
	انتظار، حج، جهاد	۳	۳/۷۰
	امام علی <small>علیه السلام</small>	۱۸	۲۲/۲۲
	امام حسن <small>علیه السلام</small>	۷	۸/۶۴
	امام حسین <small>علیه السلام</small>	۸	۹/۸۷

درصد	فراوانی	مهمترین مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
۰	۰	امام سجاده <small>علیه السلام</small>	شاخص دوم: امامان شیعی
۰	۰	امام باقر <small>علیه السلام</small>	
۷/۴۰	۶	امام صادق <small>علیه السلام</small>	
۴/۹۳	۴	مهدی موعود اسماعیلیان	شاخص سوم: مظاهر، مناسک، مناسبت‌های شیعی
۰	۰	محرم	
۰	۰	تاسوعا و عاشورا	
۰	۰	اربعین	
۰	۰	غدیر خم	
۰	۰	عید قربان	
۰	۰	ولادت ائمه تا امام صادق <small>علیه السلام</small>	
۰	۰	شهادت و رحلت ائمه تا امام صادق <small>علیه السلام</small>	
۳/۷۰	۳	مقبره و بارگاه‌های امامان شیعی	
۰	۰	مدارس شیعی اسماعیلی	
۰	۰	کتابخانه‌ها و کتاب‌های مهم شیعی	
۰	۰	مساجد شیعی اسماعیلی	
۰	۰	امام‌زاده‌ها اسماعیلی	
۰	۰	شهرهای شیعی	
۰	۰	فاطمه الزهرا <small>علیها السلام</small>	شاخص پنجم: مفاخر، شخصیت‌ها، گروه‌های شیعی
۰	۰	ال عبا	
۰	۰	سادات علوی	
۱۷/۲۸	۱۴	اهل بیت	
۰	۰	شیعیان نخستین	
۰	۰	شاعران شیعی اسماعیلی	
۰	۰	دانشمندان شیعی اسماعیلی	
۰	۰	محدثان شیعی اسماعیلی	
۰	۰	رجال شیعی اسماعیلی	
۰	۰	قیام‌های شیعی اسماعیلی	
۸/۶۴	۷	فرق شیعی اسماعیلی	
۰	۰	سکه‌های شیعی	
۲/۴۶	۲	اذان شیعی	
۳/۷۰	۳	پرچم شیعیان	
۰	۰	شعائر شیعیان	
۲/۴۶	۲	احادیث شیعیان	
۰	۰	مکاتب شیعی	
۰	۰	نهج البلاغه	
۰	۰	صحیفه سجادیه	
۱۰۰	۸۱	جمع کل	

جدول شماره ۳ مقایسه میان شش شاخص
مؤلفه‌های هویت شیعه اسماعیلی در کتاب افتتاح الدعوه

کل کتاب		شاخص‌های اصلی هویت شیعی
درصد	فراوانی	
۸/۶۴	۷	شاخص اول
۵۳/۰۸	۴۳	شاخص دوم
۰	۰	شاخص سوم
۳/۷۰	۳	شاخص چهارم
۲۵/۹۲	۲۱	شاخص پنجم
۸/۶۴	۷	شاخص ششم
۱۰۰	۸۱	جمع کل

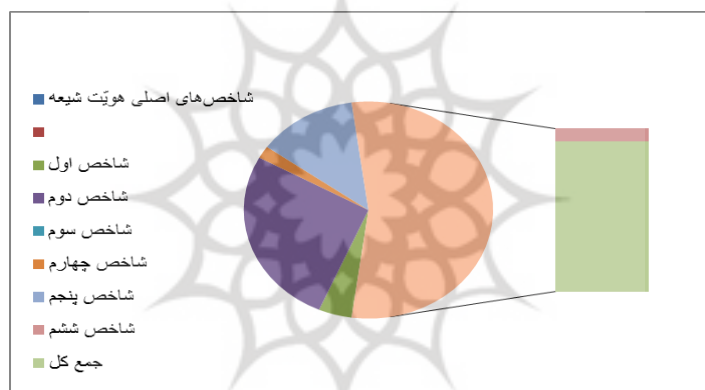
نمودار شماره یک- (مربوط به جدول شماره سه) مقایسه و جمع کل فراوانی و درصد هر شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه اسماعیلی در کتاب افتتاح الدعوه

در هر سه جلد		
درصد	فراوانی	
۸/۶۴	۷	اصول و مفاهیم اصلی شیعی (شاخص اول)
۵۳/۰۸	۴۳	امامان شیعی (شاخص دوم)
۰	۰	مناسک و مناسبت‌های شیعی (شاخص سوم)
۳/۷۰	۳	اماکن مهم شیعی (شاخص چهارم)
۲۵/۹۲	۲۱	شخصیت‌ها و گروه‌های شیعی (شاخص پنجم)
۸/۶۴	۷	نمادها و مظاهر مهم شیعی (شاخص ششم)
۱۰۰	۸۱	جمع کل

نمودار شماره دو - (مربوط به جدول شماره سه) مقایسه و جمع کل فراوانی و درصد هر شاخص

مؤلفه‌های هویت شیعه اسماعیلی در کتاب افتتاح الدعوه

نمودار شماره سه - (مربوط به جدول شماره سه) مقایسه و جمع کل فراوانی و درصد هر شاخص

مؤلفه‌های هویت شیعی در کتاب افتتاح الدعوه

۴-۱ - تجزیه و تحلیل داده‌ها:

میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلی و فاطمیان مغرب با توجه به جداول شماره ۳-۱ پس از بررسی محتوای کتاب *افتتاح‌الدعوه* قاضی نعمان، به شرح زیر می‌باشد:

جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعی اسماعیلی در کتاب *افتتاح‌الدعوه*، ۸۱ مورد بود. به این ترتیب بیشترین میزان توجه و تأکید در این کتاب: در شاخص دوم (امامان شیعی) با ۴۳ فراوانی و ۵۳/۰۸ درصد می‌باشد که به ترتیب مؤلفه، امام علی علیه السلام با ۱۸ مورد، امام حسین علیه السلام با ۸ مورد، امام حسن علیه السلام با ۷، امام صادق علیه السلام با ۶ مورد و مهدی موعود علیه السلام با ۴ مورد فراوانی، بود. همچنین در این کتاب، شاخص پنجم (مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی) با ۲۱ مورد فراوانی و ۲۵/۹۲ درصد در مرتبه دوم قرار دارد که مؤلفه اهل بیت با ۱۴ مورد فراوانی و مؤلفه فرق شیعی اسماعیلی با ۷ مورد فراوانی در این شاخص قرار گرفتند.

کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلی در کتاب مورد نظر به ترتیب در شاخص‌های سوم (مناسک شیعی) با صفر مورد فراوانی، شاخص چهارم (اماکن شیعی) با ۳ مورد فراوانی، شاخص ششم (نمادها و مظاهر مهم شیعی) و شاخص اول (اصول و مفاهیم اصلی شیعی) هر کدام با ۷ مورد فراوانی، مشاهده شد. در میان مؤلفه‌های هویت شیعی در کتاب مذکور، بیشترین میزان تکرار و توجه به ترتیب به مؤلفه امام علی علیه السلام با ۱۸ فراوانی و ۲۲/۲۲ درصد، مؤلفه اهل بیت با ۱۴ فراوانی و ۱۷/۲۸ درصد، امام حسین علیه السلام با ۸ فراوانی و ۹/۸۷ درصد، فرق شیعی با ۷ فراوانی و ۸/۶۴ درصد، امام حسن علیه السلام با ۷ فراوانی و ۸/۶۴ درصد، امام صادق علیه السلام با ۶ فراوانی و ۷/۴۰ درصد و مهدی موعود با ۴ فراوانی و ۴/۹۳ درصد، منعکس شده‌است.

نتیجه

ابوحنیفه محمد بن نعمان، معروف به قاضی نعمان، پایه‌گذار فقه اسماعیلی و بزرگترین فقیه در همه ادوار اسماعیلیه است. شخصیت برجسته، تألیفات فراوان و تأثیرگذاری عمیق او بر اسماعیلیه و همچنین خدمات بی‌بدیل او در راه استواری مذهب اسماعیلی، از او چهره‌ای پروروغ ساخته است. قاضی نعمان از ابتدای دعوت فاطمیان همراه آنان بود و به چهار خلیفه فاطمی را خدمت کرد. *افتتاح‌الدعوه*، مهمترین اثر

تاریخی قاضی نعمان است و همانگونه که از نامش پیداست، راجع به مراحل قیام و تشکیل خلافت فاطمیان در افریقه است. با تحلیل محتوای کتاب مورد نظر نتایج کمی زیر به دست آمد:

از میان مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلیه در کتاب *افتتاح‌الدعوه*، بیشترین تعداد فراوانی و میزان توجه به مؤلفه امام علی، اهل بیت، امام حسن، امام حسین، امام صادق، مهدی موعود عجله، اذان شیعی و کمترین تعداد فراوانی و میزان توجه به مؤلفه‌های مانند وصایت، رجعت، اربعین، تاسوعا و عاشورا، مساجد شیعی، دانشمندان شیعی، معطوف بود. در بررسی شاخص‌های مربوط به هویت شیعی اسماعیلی، بیشترین میزان انعکاس در کتاب *افتتاح‌الدعوه* به شاخص دوم (امامان شیعی) و کمترین میزان توجه به شاخص سوم (مناسک و مناسبت‌های شیعی) معطوف بوده است.

نتایج تحلیلی محتوای کتاب *افتتاح‌الدعوه*، حاکی از این است که:

۱- با توجه به اینکه *افتتاح‌الدعوه* کتاب تاریخ‌نگارانه است به مسائل و مباحث کلامی و فقهی مذهب اسماعیلیه پرداخته است.

۲- نگارش کتاب همزمان با دوران امامان ستر اسماعیلی، دعوت مخفی، تشکیل جلسات (مجالس الحکمه) در خفا و تقابل با اهل سنت (مالکی) است. به نظر می‌رسد این وضعیت در انعکاس کمتر برخی از مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلی توسط قاضی نعمان تأثیر داشته است.

۳- تکرار و انعکاس زیاد مؤلفه‌های مانند امام علی، امام حسن، امام حسین، اهل بیت عجله، اذان شیعی در محتوای کتاب به دلیل سیاست‌های مذهبی ابوعبدالله شیعی بود که به خطیبان جوامع در رقاده و قیروان فرمان داده بود تا در خطبه‌های نماز بر پیامبر ص، خاندان ایشان، امام علی، امام حسن، امام حسین عجله و فاطمه الزهراء عجله صلوات فرستاده شود؛ عبارت «حَى عَلِيَّ خَيْرِ الْعَمَلِ» به اذان اضافه و عبارت «الصَّلَاةُ خَيْرٌ مِنَ النَّوْمِ» از اذان صبح حذف شود.

در نهایت می‌توان گفت در کتاب *افتتاح‌الدعوه* به مؤلفه‌های هویت شیعی اسماعیلیه و اوایل دولت فاطمیان در مغرب، توجه زیادی نشده است. این مؤلفه‌ها همراه با اصول فکری و شاخص‌های هویت شیعی اسماعیلی در کتاب مذکور انعکاس زیادی نداشته‌اند و مورد تأیید و تکرار قرار نگرفته است. فقط برخی از این مؤلفه‌ها دارای فراوانی و تکرار بودند. از این رو فرض اصلی پژوهش نیز به تأیید نمی‌رسد.

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، مقدمه ابن خلدون، مترجم محمد پروین گنابادی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲.
- ابن خلکان، شمس الدین ابوالعباس احمد بن محمد، وفيات الاعیان و انباء الزمان، تحقیق احسان عباس، دارالثقافه، ۱۹۶۹-۱۹۷۲.
- ابن هیثم، جعفر بن احمد، کتاب المناظرات، تحقیق ویلفرد مادلونگ و پل ای واکر، مترجم محمد جاودان و امیرجوان ارسته، قم، نشر دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۸.
- اشرفی، اکبر، بی هویتی اجتماعی و گرایش به غرب، تهران، دانشکده علوم انسانی و دانشگاه تربیت مدرس، پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۷۷.
- آراسته، امیر، «قاضی نعمان و مذهب او»، مجله هفت آسمان، شماره ۹، ص ۴۷-۸۲، ۱۳۸۰.
- جنکینز، ریچارد، هویت اجتماعی، ترجمه تورج یاراحمدی، تهران، نشر شیرازه، ۱۳۸۱.
- چلونگر، محمدعلی، زمینه‌های پیدایش خلافت فاطمیان، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹.
- چلونگر، محمدعلی، «درآمدی بر تاریخ‌نگاری فاطمیان»، پایگاه مجلات تخصصی نور، آینه پژوهش، بهمن و اسفند، شماره ۸۴، ص ۲۷ تا ۳۲، ۱۳۸۲.
- حاجیانی، ابراهیم، «تحلیل جامعه شناختی هویت ملی در ایران»، مطالعاتی ملی، س ۲، ش ۵، صص ۱۹۳-۲۲۸، ۱۳۷۹.
- خسروانیان، حمیدرضا، ترسیم هویت ملی (ایرانی) در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۴ تا ۱۳۸۵، استاد راهنما دکتر عیسی ابراهیم زاده، تهران، بنیاد ایران شناسی و دانشگاه شهید بهشتی، پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۸۸.
- دفتری، فرهاد، مختصری در تاریخ اسماعیلیه، مترجم فریدون بدره‌ای، تهران، فرزانه روز، ۱۳۷۸.
- دفتری، فرهاد، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزانه روز،

- ۱۳۸۶.
- ساروخانی، باقر، *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، چاپ دهم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۰.
- شعبانی، رضا، *ایرانیان و هویت ملی*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۵.
- شهرستانی، ابوالفتح، *ملل و نحل*، بیروت، مؤسسه ناصرالثقافه، ۱۹۸۱.
- شیخ مفید، محمدبن محمد بن نعمان، *الارشاد*، تهران، انتشارات بی تا، ۱۳۶۴.
- الطائی، علی، *بحران هویت قومی در ایران*، تهران، نشر شادگان، ۱۳۸۲.
- علی خانی، علی اکبر، *مبانی نظری هویت و بحران هویت*، تهران، پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۳.
- فرمانیان، مهدی، *اسماعیلیه تاریخ و عقاید*، قم، نشر ادیان، ۱۳۶۸.
- فرهنگ ابجدی، ترجمه رضا مهیار، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۰.
- القاضی نعمان، ابوحنیفه، *رساله افتتاح الدعوه*، تحقیق و دادالقاضی، بیروت، دارالثقافه، ۱۹۷۰ م.
- گل محمدی، احمد، «جهانی شدن و بحران هویت»، فصلنامه مطالعات ملی، س ۳، ش ۱۰، ص ۸۴، ۱۳۸۰.
- گودرزی، حسین، *گفتارهایی درباره جامعه شناسی هویت در ایران*، تهران، تمدن ایرانی، ۱۳۸۴.
- معروفی، یحیی و محمدرضا یوسف زاده، *تحلیل محتوا در علوم انسانی* (راهنمای عملی تحلیل کتاب های درسی)، چاپ اول، همدان، سپهر دانش، ۱۳۸۸.
- معین، محمد، *فرهنگ فارسی*، چاپ پنجم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۵.
- ناصری طاهری، عبدالله، *تاریخ سیاسی اجتماعی شمال آفریقا*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۵.
- نوبختی، حسین بن موسی، *فرق الشیعی*، ترجمه و تعلیقات از محمد جواد مشکور، انتشارات علمی فرهنگی، تهران، ۱۳۶۱.